MODALITATEA ŞI SUBSTANŢA CA NOŢIUNI SISTEMATICE ALE DISCURSULUI

DE

MARIA CARPOV

Introducerea unor criterii sistematizatoare ale faptelor lingvistice captează forţele multora din cei preocupaţi de elaborarea unor teorii generale ale semnificaţiei, avînd *discursul* ca formă de manifestare; acesta din urmă se defineşte, în general, ca ceea ce este comun vorbirilor („paroles") diferiţilor indivizi aparţinînd unui aceluiaşi grup social. Alături de studiul enunţării şi al condiţiilor comunicării, analiza discursului — şi organizarea lui în povestire („récit") — constituie una din priorităţile lingvisticii actuale, angajată într-o dezbatere din cele mai pasionante din istoria ei (cf. J.-M. Klinkenberg, *Le linguistique et le sémiotique*, în „Le Français moderne", nr. 4/1972, p. 194). Semnificaţia se reclamă, în ultimă instanţă, de la o gnoseologie materialistă şi constituie o parte din obiectul *semioticii* ca disciplină particulară printre ştiinţele limbajului.

Orice sistematizare a discursului produce noţiuni sistematice proprii, în primul rînd, limbii asupra căreia s-a întreprins operaţia; însă unele din aceste noţiuni, cu grad superior de generalizare, sînt comune tuturor limbilor sau unor grupuri de limbi, încît, printr-un paralelism ce ni se pare firesc şi care nu vrea să depăşească ordinul unei simple sugestii, ar putea fi numite categorii semiotice. Vom folosi însă denumirea „omologată" printre specialişti, aceea de *noţiuni sistematice* (cf. Eric Buyssens, *Les langages et le discours*, Essai de linguistique fonctionnelle dans le cadre de la sémiologie, Bruxelles, coll. Lebègue, 1943, p. 65 sq.). Sînt acceptate ca noţiuni sistematice comune tuturor limbilor: unitatea discursului, semnul, vocabula, substanţa şi modalitatea (cf. E. Buyssens, *op. cit.*, p. 65). Ne vom opri asupra ultimelor două ca părţi ale semnificaţiei, încercînd să demonstrăm — pornind de la limba română — că felul în care funcţionează discursul poate oferi criterii pentru o definire mai riguroasă, în măsură să purifice de intuiţie, de impresionism, de empirism observaţiile cercetătorului literaturii.

Întrucît, aşa cum se admite îndeobşte, limbajul serveşte la comunicarea gîndirii, este de aşteptat ca el să-şi manifeste acest caracter primordial prin nişte procedee adecvate, procedeele declarative (cf. Ch. Bally, *Linguistique générale et linguistique française*, Berne, A. Francke, 2e éd., 1944, p. 50).

Lingviştii, de acord cu logicienii, socotesc necesar să deosebească în actul comunicării un conţinut reprezentativ, *dictum*, şi o atitudine luată de subiectul vorbitor faţă de acest conţinut: *modus* sau *modalitate* (cf. Ch. Bally, *op. cit.*, p. 48; T. Todorov — O. Ducrot, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Seuil, 1972, p. 393); modalitatea hotărăşte natura raporturilor ce se creează între locutor şi interlocutor; ea se

BDD-A1487 © 1973 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.159 (2026-01-09 14:45:55 UTC)

manifestă prin diferențe formale corespunzătoare stărilor de conștiință ce urmează a fi comunicate.

Orice act de comunicare are ca funcție manifestă să stabilească unul din următoarele raporturi fundamentale: injunctiv (imperativ), asertiv (referențial, informativ), interogativ, interpelativ (solicitant). În anumite acte de comunicare există un factor material care traduce intenția de colaborare; dacă opunem, de pildă: „Sosește mîine", lui „Sosește mîine?", se scoate în evidență faptul că diferența formală — în românește manifestată prin intonație, în alte limbi prin ordinea cuvintelor, prin introducerea unor elemente „interogative" etc. — între aceste două fraze corespunde unei diferențe în stările de conștiință ce trebuie comunicate: prima traduce dorința de a-l informa pe interlocutor, a doua traduce dorința de a cere o informație. Noțiunile din asertiune, interogație, injuncțiune sau interpelare nu reprezintă, desigur, decît o parte a stării de conștiință care este dată la iveală; această parte este numită modalitate (cealaltă, obiectul informației, al interogației, al injuncțiunii sau la interpelării, este *substanța*, așa cum am arătat, o altă noțiune sistematică a discursului). Ideea de *ordin*, de pildă, exprimată de locutorul X, conține *modalitatea* comunicării; implicarea unei alte persoane, Y, în realizarea ei, reprezintă *substanța*; lăsînd la o parte multiplele accepțiuni date acestei din urmă noțiuni (Saussure, Hjelmslev), putem spune că actul de comunicare este alcătuit din două părți: modalitatea și substanța. Dorința de informație este un fapt pur individual, însă alegerea uneia dintre cele patru modalități este dictată de genul de relație ce se stabilește între interlocutori; așadar, modalitatea are un caracter social, ea este expresia intenției de colaborare socială care se află la baza actului de comunicare. În felul acesta modalitatea își afirmă capacitatea distinctivă, căci ea îngăduie circumscrierea deosebirii fundamentale dintre discurs și gîndire, deosebirea fiind tocmai aceea dintre individual — gîndirea — și social — modalitatea. Această capacitate distinctivă se revelă operatorie, întrucît modalitatea este inerentă discursului — după cum modalitatea implică discursul —, ca nu apare decît odată cu intenția de comunicare a gîndirii, astfel încît nu se poate spune că discursul este expresia strictă a gîndirii fără a comite greșeala de a-l reduce exclusiv la substanță.

La o examinare mai atentă a faptelor constatăm că limbile au perfecționat expresia modalității, așa că cele patru specii pomenite mai înainte se dovedesc insuficiente pentru a o cuprinde. În cazul modalității injunctive, de exemplu, într-o frază ca: „Să nu mergi prea repede", un locutor /A/ încearcă să-și influențeze interlocutorul /B/ și marchează explicit această intenție. Să presupunem că acest interlocutor /B/ se alătură unui grup, iar locutorul /A/ spune: „Să nu mergeți prea repede"; injuncțiunea se adresează, printr-un delegat, unui interlocutor multiplu /C/, ceea ce atrage o anumită modificare a modalității, întrucît raportul ce se stabilește este determinat de exigențele multiple ale interlocutorului /C/. Schimbarea se acuză dacă /A/ i se adresează lui /B/ spunînd: „Să nu meargă prea repede"; interlocutorul /B/, prezent, nu mai este decît un intermediar însărcinat să transmită ordinul unui destinatar absent, /D/. În sfîrșit, raportul social între /A/ și /B/ se modifică în mod considerabil dacă /A/ spune: „Numai să nu plouă". În acest caz, interlocutorului /B/ nu i se mai cere nimic, însă felul în care i se adresează /A/ trădează, am putea spune, un rest de mentalitate primitivă, credința că putem porunci evenimentelor și, în absența „celui" care decide producerea lor, adresăm injuncțiunea unei ființe omenești implicate, mai mult sau mai puțin, în evenimentele despre care este vorba: ni se pare — sau vrem să ni se pară? — că martorul cuvintelor noastre este delegatul adevăratului interlocutor și că, prin intermediul lui, putem acționa asupra evenimentelor.

Comun celor patru feluri de discurs injunctiv este faptul că ele traduc intenția de a acționa asupra ființelor sau asupra faptelor. Acestei asemănări de semnificație îi corespunde uneori o asemănare de formă, întrucît, în unele limbi, în franceză de pildă, ca și în română dealtfel, folosirea conjunctivului este proprie exprimării acestei modalități.

Formele îmbrăcate de modalitatea injunctivă pot fi reunite în ceea ce s-a numit *discursul acțiunii* (cf. Buyssens, *op. cit.*, p. 75); însă o situație similară observăm în modalitatea interpelativă („Hei!", „Ospătar!", „Vecine!" etc.), destinată să solicite atenția interlocutorului căruia îi cerem explicit să se conformeze dorinței noastre.

BDD-A1487 © 1973 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.159 (2026-01-09 14:45:55 UTC)

Discursul de acţiune poate fi recunoscut, aşadar, sub patru forme: discursul imperativ direct, discursul imperativ indirect, discursul optativ şi discursul interpelativ — în care modalităţile se întrepătrund, colaborează, nuanţîndu-se pentru a defini raporturile locutor/interlocutor (prezent — delegat — intermediar — absent).

O cu totul altă modalitate este exprimată în „Soseşte", „Poate că soseşte", „Va sosi de va putea"; fiecare din aceste unităţi îl informează pe interlocutor despre ceea ce socotim noi că este un adevăr: în acest caz avem de-a face cu *discursul asertiv*. Dacă stabilim deosebirea, introdusă de tonul admirativ, între „Este priceput" şi „Este priceput" (pricepuut...), putem spune că discursul asertiv comportă două variante: una pur obiectivă şi o alta, care adaugă informaţiei un element afectiv, subiectivă.

Al treilea tip de modalitate este întîlnit în gramatici sub formă construcţiei interogative. La nivelul discursului ne vom servi de aceeaşi denumire; discursul interogativ cunoaşte trei variante (sau chiar mai multe): în „Cine a sosit?" interogaţia vizează un element al unei aserţiuni, implicit, ca este deci o interogaţie parţială: „Ştiu că cineva a sosit, dar cine?".

Interogaţiile de genul: „A sosit?" comportă o alternativă şi cer să se precizeze care din cele două aserţiuni contrarii este adevărată; la întrebarea „A sosit?" se răspunde fie „A sosit" (sau „Da"), fie „N-a sosit" (sau „Nu"): unul din termenii alternativei este vizat integral. Asemenea interogaţii pot fi numite *totale*.

Acestor două tipuri li se adaugă un al treilea: interogaţiile ce pot fi numite *disjunctive*; ele enunţă elementele ce se exclud mutual în răspuns: „A sosit ieri sau azi?" O asemenea întrebare anticipează explicit răspunsul asertiv.

Din cele afirmate pînă acum se desprinde o realitate: solidaritatea dintre discursul asertiv şi cel interogativ. Această solidaritate favorizează opinia că discursul interogativ şi cel asertiv nu constituie decît două aspecte ale unei singure specii de discurs, ce ar putea fi numit *discursul informaţiei* sau *al referinţei*, de vreme ce un tip o cere, iar celălalt o furnizează. Cumulul de modalităţi este evident şi într-o formulare ca: „A venit?", care înseamnă: „Îţi *cer* să-mi spui dacă a venit", frază care comportă două idei: dorinţa de a afla ceva de la cineva şi comunicarea acestei dorinţe. Avem deci un nou exemplu de solidaritate a interogaţiei cu asersţiunea.

Interferenţa modalităţilor poate fi surprinsă şi în cazul formelor interogative şi injunctive: fie că ordonăm (rugăm, implorăm, sfătuim, recomandăm), fie că întrebăm, colaborarea cu interlocutorul este directă; o formulare ca: „Să plec?" poate adopta modalitatea interogativă doar formal, întrucît ea poate traduce recomandarea fermă adresată interlocutorului de a face contrariul, adică, în modalitatea formal-interpelativă: „Rămii!" Această modalitate ar putea fi numită *discursul recomandaţiei*.

Din compararea diferitelor tipuri de modalitate se poate deduce substanţa; ea rezidă în ceea ce acestea au în comun şi poate fi delimitată prin suprimarea modalităţii, a elementului ce serveşte la identificarea naturii raportului ce se stabileşte între vorbitori. Izolarea substanţei permite studierea ei din punct de vedere sintactic, adică studierea raportului între vocabulele unei aceleiaşi unităţi a discursului. Însă noţiunea de raport comportă o altă analiză, aceea a unităţilor discursului (încă o noţiune sistematică). Putem spune, pe scurt, că tocmai în acestea se vede mai bine solidaritatea între modalitate şi substanţă. Observînd criteriul compoziţiei lor, unităţile discursului pot fi clasate în trei categorii (cf. Buyssens, *op. cit.*, cap. VIII, p. 83): *fraza*, (conţine cel puţin un predicat), *reza* (gr. „vorbire", echivalent de frază ce conţine unul sau mai multe elemente accesorii, care, în frază, depind de predicat; această structură este numită adesea, în gramatica tradiţională, „frază eliptică") şi *interjecţia* (o unitate întreagă, deşi privată atît de predicat cît şi de elemente accesorii, dar care, găsindu-se în raport direct cu starea de conştiinţă, poate să semnifice). Fiecare din aceste trei categorii poate exprima diferitele modalităţi, cu excepţia frazei, care nu poate exprima interpelarea, deşi numai ea poate exprima într-un grad superior de precizie orice altă modalitate; această incapacitate provine tocmai din diferenţa fundamentală între substanţa unei interpelări — desemnarea unui interpelat — şi aceea a oricărei alte modalităţi; interpelarea cunoaşte totuşi o mare întindere sintactică, mai ales în literatură, cînd valoarea ei este, în primul rînd, conotativă.

BDD-A1487 © 1973 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.159 (2026-01-09 14:45:55 UTC)

Putem, așadar, conchide — provizoriu — că nu toate tipurile de unități ale discursului au facultatea de a exprima o substanță — ceea ce ajută, sub un aspect, la delimitarea acesteia —, însă semnificația lor comportă, inerent, o modalitate oarecare; aceasta se explică prin supleţea discursului, prin capacitatea lui de a se adapta unei practici infinit diversificate, reflectînd multiplele circumstanţe ale comunicării.

Aceste cîteva încercări-sondaje n-au alt scop decît identificarea la nivelul exemplului-regulă a diverselor modalități ale discursului. O analiză mai adîncită — întreprinsă, eventual, pe un corpus ce ar putea lua dimensiunile unei opere literare, în care modalitățile adoptate ar înlesni precizarea stărilor de conștiință comunicate și raporturile între personaje — ar duce, desigur, la constatarea că cele patru modalități numite inițial, precum și substanța, pot fi luate numai ca ipoteze de lucru, întrucît izolarea lor în stare „pură" pare cel puțin anevoioasă; aceste noțiuni ar putea sluji drept repere, nuclee în jurul cărora s-ar organiza observațiile privind atît natura categoriei modalitare și a substanței, cît și formele luate de acestea în actul de comunicare.

BDD-A1487 © 1973 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.159 (2026-01-09 14:45:55 UTC)